

प्रकरण सहावे

सारांश -

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक योगदान - एक अभ्यास

संशोधनाचा उद्देश -

'क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक योगदान एक अभ्यास' हा विषय शोध निबंधासाठी निवडत असताना आण्णांच्या राजकीय, सामाजिक योगदान यांचा सर्वांगीण अभ्यास व्हावा तसेच त्यांच्या कार्याची प्रचिती, पद्धती संपूर्ण जनतेला समजावी तसेच त्यांच्या सारखे नेतृत्व पुनः उदयाला यावे हा हेतू विषय निवडताना मनःचक्षू समोर होता. 'क्रांतीवीर' नेत्याचे कार्य अभ्यासत असताना स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांचे नेतृत्व प्रभावी ठरले आहे. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक नेतृत्व आणि कार्य आज आधुनिक काळामध्ये आदर्श ठरणारे आहे. अशा प्रकारची मांडणी शोध प्रबंधामध्ये केली.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा जन्म शेतकरी कुटुंबात १५ जुलै १९२२ साली त्यांचे शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झाले. वडिलांच्या विरोधाला न मानता १९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये सहभागी झाले. ब्रिटिशांच्या वर्चस्वातून भारतभूमीला स्वतंत्र करण्यासाठी सहकाऱ्यांना जमवून प्राणाची बाजी लावली. या कार्या बरोबर शेतकऱ्यांचा विकास करण्याचे कार्य चालू ठेवले. त्याचा उल्लेख केलेला आहे. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडीयांना या कार्याला प्रवृत्त करण्याचे कार्य वास्तविक मातोश्री कै. लक्ष्मीआई नायकवडी, क्रांतिसिंह नाना पाटील, हुतात्मा किसन अहिर, हुतात्मा नानक सिंग, हुतात्मा भगतसिंह, या विभूतीची प्रेरणा मिळाली. यामुळे आण्णांच्या जीवनाला एक वेगळीच दिशा मिळाली. त्यामुळे क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी राजकीय, सामाजिक क्षेत्रातील कार्याचा आदर्श संपूर्ण महाराष्ट्राला आज मार्गदर्शन करणार आहे. तरुण वर्ग, सध्याचे नेते, सामाजिक कार्यकर्ते यांना प्रेरणा मिळावी

या शोध प्रबंधाचा अभ्यास करताना पुढील उद्देश सामान्यपणे निश्चित करण्यात आले.

१. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांच्या जीवनातील प्रारंभीच्या काळात सामाजिक, राजकीय वातावरणाचा परिणाम कसा झाला.
२. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग होऊन भूमिगत अवस्थेत केलेले कार्य.
३. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक, राजकीय क्षेत्रातील कर्तृत्व.
४. क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांनी शैक्षणिक, कृषिविषयक केलेल्या कार्याचा आढावा.
५. क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी यांच्या नेतृत्वाचे विविध पेलूचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी.
६. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे सहकार क्षेत्रातील योगदान आणि 'हुतात्मा पॅटर्न' ची आदर्श कार्यप्रणाली.
७. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी शेतकरी, धरणग्रस्त, दुष्काळग्रस्त भूकंपग्रस्त इत्यादींचे आधारस्तंभ नेते म्हणून केलेले कार्य.
८. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी हुतात्मा झालेल्या वीरांच्या ध्येयांना प्रत्यक्षात आणण्याचे कार्य क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी केले.
१०. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी स्वतःच्या विचारप्रणालीने केलेले प्रबोधनाचे कार्य आणि सहभाग यांचा खुलासा या शोध प्रबंधामध्ये केला आहे.

वरील उद्देश डोळ्यासमोर ठेऊन हा शोध प्रबंध पूर्ण करण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला. या पध्दती मध्ये चरित्र, ग्रंथालयातील पुस्तके, माहिती पुस्तिका, शासकीय व निमशासकीय प्रकाशने, वृत्तपत्रे, प्रकाशित व अप्रकाशित पत्रके, शोध प्रबंध, भाषणे, प्रत्यक्ष मुलाखत इत्यादी साधनांचा उपयोग केला. या सर्व साधनांचा प्रबंध लिहिताना फारच उपयोग झाला. तसेच क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांची भाषणे व प्रत्यक्ष मुलाखत, गाठीभेटी या प्रबंधासाठी महत्वाच्या ठरल्या.

सारांश -

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे राजकीय, सामाजिक योगदान एक अभ्यास' या शोध प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा जन्म, बालपण, शिक्षण, आणि विचार प्रणाली यांचा उल्लेख केला आहे. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा जन्म शेतकरी कुटुंबात झाल्यामुळे त्यांना शेतकरी कुटुंबातील जीवन जवळून अभ्यासता आले. शेतकऱ्यांच्या समस्यांची जाणीव नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी बालपणातच झाली. आण्णांचे शिक्षण प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देत झाले. शिक्षण चालू असताना स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले. त्यावेळी विद्यार्थी चळवळ आणि राष्ट्र सेवा दलाची चळवळ चालू होती. या चळवळीतील प्रबोधनाचा लाभ आण्णांना झाला. आण्णांच्या मनात देशातील जनतेच्या स्वातंत्र्याविषयी विचार निर्माण झाले. त्यांच्या मते, माणसाचे जीवन 'आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक या चार बाजूंनी परिपूर्ण पाहिजे. माणसाचा विकास एकांगी होता कामा नये. अशा विचार प्रणालीचे आण्णा आहेत. अशा रितीने पहिल्या प्रकरणामध्ये क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा उल्लेख केला आहे.

या शोध प्रबंधाच्या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी स्वातंत्र्यपर्व काळात भूमिगत चळवळीत केलेले कार्य या विषयी सविस्तर चर्चा केली आहे. आण्णांनी स्वातंत्र्य चळवळीसाठी केलेली सहकाऱ्यांची जुळवणी, त्याचबरोबर राष्ट्रसेवा दलातील घेतलेला लाभ, मुंबईला गवालिया टँक मैदानाव चले जाव सभेची उपस्थिती, त्या सभेतील भाषणाचा आण्णांना झालेला उपयोग यांचा उल्लेख स्पष्ट केला आहे.

यानंतर आपल्या भागात येऊन आण्णांनी अनेक भूमिगतांना संघटीत केले. कुंडलच्या लाड परिवाराशी मैत्रीचे संबंध, सांगाव जि. कोल्हापूर येथील पोलिस चौकितून बंदुका पळविणे, शेगोलीजवळ पे -स्पेशन ट्रेन लुटीत सहभाग, धुळे खजिना लुटीत आण्णांचा सहभाग यांचे स्पष्टीकरण केले आहे. भूमिगत चळवळीत क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी सहभागी झाले, असताना त्यांच्या मातोश्री क्रांतीवीरांगना कै. लक्ष्मीबाई नायकवडी यांचे मार्गदर्शन व सहकार्य यांचा उल्लेख केला आहे. १९४४ साली नागनाथ आण्णांना पकडले. आणि सातारा जेलमध्ये ठेवण्यात आले परंतु आण्णांनी हा साताराचा अति अवघड जेल फोडला तसेच गिल्बर्ट साहेबांना नागनाथ आण्णांनी युक्तीने फसविले, यांचे वर्णन केले. त्यानंतर क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी गोव्याला जाऊन नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या सारखी

आझाद हिंद फौजेची संघटना स्थापन करण्यासाठी शस्त्रास्त्रे मिळविण्यात यशस्वी, सैनिकी प्रशिक्षण देण्यासाठी दिल्लीहून दोन प्रशिक्षित फौजी आणले. ढगेवाडी, थाबाडया, मणदूर इत्यादी ठिकाणी प्रशिक्षणाचे कॅम्पची जुळवाजुळव यासाठी केलेले कार्य इत्यादी घटनांचा उल्लेख यामध्ये केला.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना १९४६ साली झालेल्या भारतीय पोलिस व फौजी संघटनेचे दोन वीर मंदूरच्या चकमकीत गमवावे लागले, याचा उल्लेख प्रसंगाने केलेला आहे. भूमिगत चळवळीत असताना क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी गावगुंडांचा केलेला प्रतिकार व दहशत, सामुदायिक शेताचा प्रयोग इत्यादी कार्यांचा आढावा घेतला आहे. सामुदायिक शेताच्या सभेला गेले असताना आण्णांना बाबूराव कोकाटे आणि प्रताप पाटील जिवलग मित्रांना गमवावे लागले, याचा उल्लेख या प्रकरणामध्ये केला. त्याचबरोबर नागनाथ आण्णांचे स्वातंत्र्य प्राप्तीचे ध्येय पूर्ण झाल्यानंतर विवाह केला. या सर्व घटना, प्रसंग, कार्य यांचा उल्लेख व स्पष्टीकरण या प्रकरणामध्ये केले. याचा फायदा निश्चित आजच्या तरुण पिढीला होईल अशी खात्री आहे. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे भूमिगत चळवळीतील कार्य अनेक अडचणींना तोंड देत चालले. त्यांना मुख्य आधार हा क्रांतिसिंह नाना पाटील, मातोश्री क्रांतिविरांगना कै. लक्ष्मीबाई नायकवडी यांचा मिळाला.

शोध प्रबंधाच्या तिसऱ्या प्रकरणात क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील केलेल्या कार्याचा उल्लेख केला. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा पिंड हा राजकारणी असल्याने त्यांनी राजकीय कार्यात उल्लेखनिय कामगिरी केली. आईच्या हाकेला प्रतिसाद देत आण्णा आमदार झाले. तसेच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये सहभागी झाले. लालनिशाण गटाचे नवजीवन संघटनेमध्ये विलीनीकरणामध्ये सहभाग, कामगार किसान पक्षाची स्थापना, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या जोरावर आमदार होण्याची संधी मिळली. तसेच १९८५ साली वाळवा विधानसभा मतदार संघातून निवडणुक यशस्वी झाले. या कालावधीत शेतकरी, धरणग्रस्त, दलित, आदिवासी यांच्यासाठी आपल्या कार्याचा सहभाग दिला. १९८९ साली कराड लोकसभा मतदार संघात प्रथमय निवडणुक लढविली. पराभवातून सुध्दा काँग्रेस पक्षाला मोठा हादरा दिला. ही निवडणुक लढविण्याचा महत्वाचा उद्देश असा की, सर्वसामान्य जनतेला काँग्रेसच्या भांडवल धार्जिण्या शोषणातून मुक्त करावयाचे. पुढे नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी १९९० ला कराड लोकसभा मतदार संघातून काँग्रेस व भाजप या दोन्हींच्या विरोधी निवडणुक लढविली. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना एक राजकीय

श्रेष्ठजन म्हणून मान आहे. कारण आजच्या भारतीय राजकारणात जाती-धर्माचा वाढता प्रभाव विचारात घेता सर्वाना समानतेचा दर्जा, मान देण्याचा प्रयत्न आणणांच्या कार्यातून दिसतो. जातीय-धर्माधवादी शक्तींचा बिमोडासाठी आणणांनी केलेले कार्य महत्वपूर्ण आहे.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी अनेक सामाजिक, शैक्षणिक संस्थांना संकटाच्या वेळी मदतीचा स्रोत परिस्थिती नियंत्रणात येईपर्यंत चालू ठेऊन एक महान देणगीदार झाले, याचा उल्लेख केला. शेतकऱ्यांमध्ये जागृती, समाजातील अस्पृश्यता निवारण, सम न्याय पाणी वाटप चळवळ, शेतकऱ्यांचे विविध प्रशांची सोडवणुक करण्यासाठी आणणांनी सामाजिक क्षेत्रातील तज्ञ, अनुभवी, हुशार, कार्यक्षम, कर्तव्यदक्ष अशा गुणांनी युक्त असणाऱ्या मान्यवर व्यक्ती, शिक्षण, तज्ञ राजकीय नेते यांच्या सहकार्याने केलेली कार्ये उल्लेखनीय आहेत. आणणांच्या कार्यामध्ये प्रामुख्याने डॉ. भारत पाटणकर, डॉ. बाबूराव गुरव, कॉ. नाना शेठे, प्राचार्य एस. आर. शिंदे, पत्नी सौ. कुसूमताई नायकवडी, चिरंजीव मा. श्री. वैभव (काका) नायकवडी, बाळासाहेब नायकवडी, एस. पी. हवालदार इत्यादी विविध क्षेत्रातील नेते, कार्यकर्ते यांचा सहभाग महत्वाचा आहे. म्हणून यांची यामध्ये नोंद घेतली आहे.

सामाजिक कार्याबरोबर क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी किसान शिक्षण संस्था स्थापन करून शिक्षणाची दारे बहुजन समाजाला खुली केली. वाळवा या गांवी आणणांनी बालवाडी पासून ते पदवीपर्यंतचे शिक्षणाची सोय केली आहे. शिक्षण संस्था स्थापण्याचा महत्वाचा उद्देश असा की सर्व सामान्य परिस्थिती असलेल्या विद्यार्थ्याला शिकता यावे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा. याचा ही उल्लेख केलेला आहे. तसेच पुणे विद्यापीठाला राजर्षि शाहू महाराजांचे नाव देण्यासाठी केलेले आंदोलन, सांगली, सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर जिल्ह्यातील शिक्षण संस्थांना दिलेल्या देणग्या, क्रांतिकारी विद्यार्थी संघटना महाराष्ट्र ची स्थापना यांचे स्पष्टीकरण केले. राजर्षि शाहू महाराज, महात्मा फुले, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा वारसा आणणांनी चालविला आहे. याचे स्पष्टीकरण केले. एकंदरीत नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय, सामाजिक कार्य अतिशय महत्वपूर्ण आहे. त्यांच्या सामाजिक कार्यात शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना विशेष महत्व असलेले दिसून येते.

शोध प्रबंधाच्या प्रकरण चार मध्ये क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचा सहकार क्षेत्रातील कार्य यावर सविस्तर चर्चा केली. वास्तविक नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी प्रथम किसान लिफ्ट इरिगेशन क्र. १ योजना, शेतकऱ्यांच्या शेतीला पाणीपुरवठा व्हावा, या उद्देशाने स्थापन केली. याचा

उल्लेख या प्रकरणामध्ये केला. कारण क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखान्याच्या स्थापनेसाठी ऊसाचे क्षेत्र वाढवावयाचे होते. थोड्या कालावधीमध्ये कारखान्याची स्थापना, वसंत पाणी पुरवठा सहकारी संस्था मर्या. गोटखिंडी, किसन नं. ३ पाणी पुरवठा सहकारी संस्था मर्या. वाळवा यांची स्थापना, विकास व कार्य यांचा उल्लेख केला आहे. त्यानंतर हुतात्मा किसन अहिर नागरी सहकारी पत संस्था, वाळवे, हुतात्मा मध्यवर्ती सहकारी होलसेल व रिटेल ग्राहक भांडार संस्था मर्या. वाळवा, क्रांतिसिंह नाना पाटील शेतीमाल सहकारी प्रक्रिया संस्था मर्या. वाळवा व गोटखिंडी, हुतात्मा सहकारी बँक लि. वाळवा, शाखा आष्टा, इस्लामपूर, हुतात्मा सहकारी दुध उत्पादक संघ वाळवा या सहकारी संस्थांना आण्णांचा मिळालेला आशिर्वाद आणि मार्गदर्शन याचे संक्षिप्त स्पष्टीकरण केले. आण्णांनी या सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून सर्व सामान्य जनता, शेतकरी यांचे कल्याण विचारात घेतले. याचा उल्लेख या प्रकरणात केला. त्याच प्रमाणे विविध पतसंस्था, बँका, उत्पदक संघ, प्रक्रिया सहकारी संस्था यांच्या स्थापनेचा उद्देश, त्यांची प्रगती, सभासद संख्या, भागभांडवल, गंगाजळी, ठेवी, कर्ज, नफा, लाभांश इत्यादिचा तपशील, तसेच कारखान्याच्या सहकायाने नियोजित सहकारी पाणी पुरवठा संस्थाचा ही उल्लेख केला आहे.

अशा रितीने आण्णांनी सहकार क्षेत्रामध्ये 'हुतात्मा पॅटर्न' चा आदर्श सांगली, सातारा, कोल्हापूर व सोलापूर जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांना दिला आहे. 'विना सहकार नाही उध्दार' हे ब्रीद वचन आण्णांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात पूर्ण केले आहे. सहकारी क्षेत्रात कार्य करताना क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी राजकारणापासून अलिप्त राहून प्रगती केली. खऱ्या अर्थाने लोकशाही मध्ये लोकांचे राज्य कशा रितीने चालविले जाते हे सहकारी क्षेत्रातील त्यांच्या कार्यावरून दिसते. याची दख्खल महाराष्ट्र शासनाने घेऊन आण्णांना 'सहकार महर्षि' पदवी देऊन गौरविले हाच त्यांचा खरा सन्मान ठरेल.

या पदवीचा विचार करता नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी सद्यकाळातील केलेल्या कार्याचा आढावा प्रकरण पाच मध्ये केला आहे. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी शेतकऱ्यांसाठी सद्यकाळात शेतीविषयक प्रश्नांची कार्याची तसेच धरणग्रस्त, भूकंपग्रस्त, दुष्काळग्रस्त यांच्यासाठी केलेल्या कार्याचा उल्लेख यामध्ये केला आहे. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या विचारांना नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी प्रत्यक्षात व्यवहाराने उत्तर दिले. ते कार्य म्हणजे शेतकरी पाणी परिषद आयोजित

केल्या. याचा खुलासा केला आहे. त्याच बरोबर आण्णांनी राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी ८० किलोमीटरची मंदूर ते वाळवा आयोजित केलेली मानवी साखळी याचाही उल्लेख केला आहे.

क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांचे १९९९-२००० सालात चाललेले सर्वांगी कार्य, पाणी प्रश्न, धरणग्रस्त, शेतकरी, कामगार, कारखाना संचालक, विद्रोही साहित्य संम्मेलन, महाराष्ट्र समाजवादी पक्षाचे प्रदेशाध्यक्षपद व चालू कार्य याची मांडणी केली आहे.

यावरून असे दिसते की, क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांना आधुनिक महाराष्ट्राचे ध्येय पूर्ण करावयाचे आहे. आणि भारतीय राज्यघटनेनुसार राज्यकारभाराची घडी बसवावयाची आहे. स्वातंत्र्याची चळवळ कायम चालू ठेवावयाची आहे. जनतेला खरेखुरे स्वातंत्र्य मिळवून द्यावयाचे आहे. लोकशाहीमध्ये प्रत्येक माणसाचा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक असा चार बाजूंनी विकास व्हावा. अशा स्वरूपाची समाज व्यवस्था ही समाजवादी समाजरचनेवर आधारलेली प्रस्थापित करावयाची आहे. त्यासाठी क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांनी प्रामुख्याने लोकजागृती करण्याची जबाबदारी तरुण वर्गावर टाकली आहे. आण्णांचे कर्तृत्व हे समाजकारण व राजकारण यामध्ये दोलोमाय स्थितीत विकसित झालेले सारांशावरून दिसून येते. त्यामुळे क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी हे न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व या तत्वांचे आचरण करणारे खंदे पुरस्कर्ते आहेत. तसेच हुतात्म्यांची ध्येय पूर्णत्वाला नेऊन, जनतेच्या आशा आकांक्षांचे खरे-खुरे लोकप्रतिनिधी आहेत. हे त्यांच्या कार्यावरून सिध्द होते.

संदर्भ सूची

१. डॉ. आबासाहेब शिंदे 'सातारचे प्रतिसरकार' प्रसंग आणि व्यक्ती, उषा प्रकाशन, कोल्हापूर मार्च १९८७.
२. क्रांतीवीर नागनाथ (आण्णा) नायकवडी यांची प्रत्यक्ष मुलाखत रविवार दि. ९ एप्रिल २०००.
३. गोखले पु. पां. 'जागृत सातारा' आवृत्ति द्वितीय १९६६.
४. चिंतामणी सहस्त्रबुध्दे दैनिक सकाळ वर्धापन दिन विशेषांक रविवार दि. १/८/१९९९.
५. प्रा.दिनकर विष्णू पाटील 'क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न' प्रबंध संशोधन मार्गदर्शक डॉ. अशोक चौसाळकर प्रकाशन शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर सन १९८९.
६. दैनिक तरुण भारत दि. ६ आक्टोबर १९९८.
७. दैनिक लोकमत शनिवार दि. ७/१२/१९९९.
८. दैनिक पुढारी शनिवार दि. १६ आक्टोबर १९९९.
९. श्री. एन. एम. पाटील 'डॉ. रत्नाप्पाण्णा कुंभार आणि त्यांचे राजकीय नेतृत्व एक अभ्यास' शोध प्रबंध मार्गदर्शक प्रा. डॉ. के. के. कावळेकर प्रकाशन शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर जून १९९६.
१०. डॉ. भारत पाटणकर 'क्रांतीवीर नागनाथ नायकवडी' प्रकाशक श्री. वसंतराव पवार, फेब्रुवारी १९९६.
११. साहेबजी बाळा सनदे 'जीवन संग्राम' राही प्रकाशन आष्टा, जून १९९४.
१२. साहेबजी बाळा सनदे 'जीवन संग्राम' भाग दुसरा अप्रकाशित पत्रके
१३. राघव शिवणीकर 'सातारचा सिंह' प्रकाशक समग्री पात्यालकर १५ ऑगष्ट १९८६
१४. प्रा. श्रीमती राजमती बापूसाहेब हंजे 'हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखाना मर्या. वाळवा याचा विशिष्ट अभ्यास' मार्गदर्शक प्रा. ना. श. आंबर्डेकर, प्रकाशन शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर सन १९८१
१५. क्रांतिसिंह नाना पाटील शेतीमाल सहकारी प्रक्रिया संस्था मर्या. वाळवा १९ वा वार्षिक अहवाल सन १९९७-९८
१६. हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखाना लि., वाळवा १७ वा वार्षिक अहवाल सन १९९६-९७
१७. हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखाना लि., वाळवा १८ वा वार्षिक अहवाल सन १९९७-९८

१८. हुतात्मा किसन अहिर सहकारी साखर कारखाना कामगारांची सहकारी पतसंस्था मर्या. , वाळवा सन १९९८-९९ चा वार्षिक अहवाल.
१९. हुतात्मा किसन अहिर सहकारी पतसंस्था मर्या. , वाळवा ७ वा वार्षिक अहवाल सन १९९८-९९.
२०. हुतात्मा मध्यवर्ती सहकारी होलसेल व रिटेल ग्राहक भांडार संस्था मर्या. वाळवा ३ रा वार्षिक अहवाल सन १९९८-९९
२१. हुतात्मा सहकारी बँक लि. वाळवा जि. सांगली ३ रा वार्षिक अहवाल सन १९९८-९९
२२. शांताराम गरूड 'भारताचा स्वातंत्र्य संग्राम प्रमुख प्रवाह सामर्थ्य-कमजोऱ्या' प्रबोधन प्रकाशन समाजवादी प्रबोधिनी इचलकरंजी सन १९८०.